

УДК 94:614.885(477) «1914/1918»

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.28.2023.280706>

В. О. ОРЕХОВСЬКИЙ

Чернівецький торговельно-економічний інститут, Україна

e-mail: vadimorehovskij733@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8037-3135>

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація

Метою дослідження є розкриття основних напрямків діяльності товариства Червоного Хреста на Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). Автором здійснена спроба на основі як опублікованих, так і неопублікованих джерел охарактеризувати багатогранну роботу Товариства безпосередньо на театрі бойових дій (Південно-Західний фронт), а також висвітити головні напрями діяльності Червоного Хреста за межами передових позицій. **Методологія.** У процесі дослідження було обрано шлях домінування наступних принципів: принципу історизму, принципу об'єктивності, всебічності і цілісності джерела. В рамках вивчення історії діяльності Товариства використані загальнонаукові методи дослідження – такі як індукція та дедукція. **Наукова новизна.** У статті представлено аналіз головних напрямів роботи товариства Червоного Хреста, а саме: евакуація поранених та хворих з передових позицій; подальше їх лікування у тилкових медичних закладах; реабілітація поранених, хворих та інвалідів; допомога військовополоненим; надання допомоги цивільному населенню; міжнародна діяльність Товариства. Дано оцінку ефективності соціально-гуманітарної діяльності товариства щодо допомоги постраждалим від голоду, епідемічних хвороб, природних катастроф і підготовки населення до захисту держави та його співпраці з мілітарними товариствами. **Результати дослідження.** Досліджено: процес еволюції організаційної структури Товариства у 1914–1918 рр., джерела фінансування діяльності Червоного Хреста; основні напрями його діяльності як на передових позиціях так і за їх межами. Наголошується, що недостатня ефективність державних структур у справі організації медично-санітарного господарства призвели до того, що Товариство частково перехоплює ці функції, виявившись у багатьох випадках конкурентами і навіть монополістами в деяких галузях лікарської і не тільки лікарської допомоги.

Ключові слова: Перша світова війна, громадські медично-санітарні організації, товариство Червоного Хреста, медицина, допомога пораненим та хворим, благодійність.

ACTIVITIES OF THE RED CROSS SOCIETY IN UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The purpose of the study is to reveal the main areas of activity of the Red Cross Society in Ukraine during the First World War (1914–1918). The author made an attempt, based on both published and unpublished sources, to characterize the multifaceted work of the Society directly in the theater of operations (the South-Western Front), as well as to highlight the main areas of activity of the Red Cross beyond the front lines. **Methodology.** In the research process, the path of dominance of the following principles was chosen: the principle of historicism, the principle of objectivity, comprehensiveness and integrity of the source. As part of the study of the history of the Society, general scientific research methods were used, such as induction and deduction. **Scientific novelty.** The article presents an analysis of the main areas of work of the Red Cross society, namely: evacuation of the wounded and sick from advanced positions; their further treatment in rear medical facilities; rehabilitation of the wounded, sick and disabled; assistance to prisoners of war; providing assistance to the civilian population; international activity of the Society. An assessment of the effectiveness

of the society's social and humanitarian activities in helping victims of famine, epidemic diseases, natural disasters and preparing the population for the protection of the state and its cooperation with military societies is given. **Research results.** Researched: the process of evolution of the organizational structure of the Society in 1914–1918, sources of funding for the activities of the Red Cross; the main directions of his activity both in advanced positions and beyond. It is emphasized that the insufficient effectiveness of state structures in the organization of medical and sanitary economy led to the fact that the Society partially intercepts these functions, turning out in many cases to be competitors and even monopolists in some fields of medical and not only medical care.

Keywords: World War I, public medical and sanitary organizations, Red Cross Society, medicine, help to the wounded and sick, charity.

Вступ. Перша світова війна є однією з найбільш трагічних моментів у світовій історії початку ХХ ст. Наслідками цього збройного конфлікту стали мільйони загиблих, поранених та скалічених; руйнація європейського господарства; революції та утворення нових держав.

Тема війни 1914–1918 рр. ніколи не втрачала своєї актуальності. Однак, серед багатьох її аспектів є один, що не знайшов адекватного відображення у вчених-істориків. Цим аспектом стала організація медичної допомоги на фронтах та у тилу діючої армії. І тут, одну з ключових ролей відіграло товариство Червоного Хреста – громадська організація, що передбачала надання допомоги пораненим, хворим та калікам. Саме його діяльність надала значної допомоги державній військовій медицині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значущість подій 1914–1918 рр. привертала, привертають і будуть привертати до себе увагу істориків. Однак, незважаючи на широкий спектр документів, що висвітлюють політичну, військову, економічну складові цієї кампанії, історіографія ряду проблем «Великої війни» є досить обмеженою. Однією із таких «білих плям» є проблема діяльності громадських благодійних організацій імперії.

Значне місце у науковому доробку, присвяченому діяльності медико-санітарних громадських організацій, посідають дисертаційні дослідження.

Одним з перших у цьому ряді слід відмітити роботу, присвячену діяльності Червоного Хреста на Україні упродовж 1867–1920 років (Кармалюк, 1998). Залучивши до наукового обігу раніше невідомі джерела, автор проаналізував діяльність Товариства у галузі опіки пораненими військовими, реабілітації інвалідів та дав детальну характеристику роботі Червоного Хреста по допомозі постраждалому цивільному населенню України. Діяльності громадських гуманітарних організацій і товариств на українських землях у роки Першої світової війни присвячена дисертація «Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни» (Загребельна, 2004). Дисертантка проаналізувала внесок об'єднань гуманітарного спрямування в Україні у справу допомоги хворим, пораненим і скаліченим воїнам, їх родинам, біженцям, дітям-сиротам, населенню прифронтових районів. Варто згадати роботи, присвячені історії доброчинності (Донік, 2004, 2005). Автор статті також не залишився осторонь цієї проблеми. Результатом таких зусиль стало співавторство у монографії «Нариси з історії Товариства Червоного Хреста» (Васильчук, 2016), а також публікацій у ряді журналів

Мета статті полягає у розкритті та характеристиці основних напрямків діяльності товариства Червоного Хреста на Україні у 1914–1918 рр.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі **завдання**: 1) висвітлити процес мобілізації та формування нових закладів Червоного Хреста у початковий період війни; 2) охарактеризувати основні напрямки діяльності закладів

Червоного Хреста на театрі бойових дій; 3) висвітлити роботу Товариства у царині реабілітації інвалідів, допомоги військовополоненим та цивільному населенню; 4) здійснити оцінку результатів діяльності закладів Червоного Хреста.

Методи та методологія проведення дослідження. У процесі підготовки статті були застосовані загальнонаукові (типологізації, класифікації), міждисциплінарні (структурно-системний підхід) та власне історичні (проблемно-хронологічний, структурно-системний, історико-аналітичний) методи дослідження. Принцип об'єктивності використано під час аналізу історичних фактів та джерел. Метод синхронного аналізу дозволив простежити функціонування організацій товариства. Завдяки використанню методу періодизації досліджено функціонування системи червонохресних осередків у часовій послідовності, виявлено якісні зміни у ході розвитку явищ та процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок ХХ століття людство зустріло у тривожному очікуванні. Протиріччя між провідними країнами, прагнення до перерозподілу місць на «економічному та політичному Олімпі» штовхали світ до війни.

Мобілізація та формування нових закладів Червоного Хреста. Товариство Червоного Хреста активно займалося підготовкою перед війною і мало організувати 48 шпиталів на 200 ліжок; 33 мобільних лазаретів; 10 передових загонів в 30-денний строк (у 3 черги).

З початком бойових дій Російська імперія розгорнула два фронти: 1) Північно-Західний – проти Німеччини та 2) Південно-Західний – проти Австро-Угорщини. Крім того було задіяно дві окремі армії: 6-а (Петроградська), що мала охороняти узбережжя Балтійського моря та 7-а (Одеська) – для охорони чорноморського узбережжя (Загребельна, 2004, с. 14). І тут заклади, лікарський та сестринський персонал, досвід і, нарешті, фінансові кошти Червоного Хреста були необхідні.

Для керівництва роботою Товариства на фронт відряджалися уповноважені Червоного Хреста на чолі з сенатором Бориса Євгеновичем Іваніцьким. При кожній окремій армії були призначені особовоуповноважені.

Фінансові кошти Товариства. Початок Першої світової війни вимагав від Червоного Хреста напруження всіх сил і засобів, у тому числі і фінансових. Грошові кошти, що знаходились у розпорядженні Товариства (на 15 липня 1914 г.), склали більше 10,5 млн.крб.. Однак, масштаби бойових з усією очевидністю виявили недостатність цієї суми.

Тільки на приведення у виконання мобілізаційного плану потрібно було 4,5 млн. крб. За перші два місяці війни на формування госпіталів, лазаретів та польових складів, відправлення сестер милосердя, а також підтримку діяльності вже відкритих медико-санітарних установ безпосередньо при діючій армії було витрачено біля 8 млн. крб. Крім того, на утримання польових установ Товариства необхідно було відпускати щомісячно біля 3 млн. крб.

Для виплати цих величезних сум Товариством була взята в Державному банку позика у 8 млн. крб. під забезпечення процентними паперами. Крім того, за цей же період надійшло біля 2 млн. крб. пожертвувань від різних організацій та приватних осіб. Однак цього всього було явно недостатньо. Товариство було змушене звернутися за допомогою до уряду (ЦДІАУ, ф.719, оп.1, спр.4, арк. 248 зв.).

За три роки війни витрати Червоного Хреста вони склали майже 282 млн. крб.; з них 180,5 млн. – урядові дотації, 18,7 млн. – пожертвування, 12,9 млн. – позика Державного банку під забезпечення цінними паперами, що належали Товариству.

Основні напрямки діяльності закладів Червоного Хреста на театрі бойових дій

Евакуація поранених та хворих з передових позицій. На великих залізничних станціях влаштовувалися евакуаційні пункти, що обслуговували санітарні потяги. Особливо слід відзначити діяльність евакуаційного пункту Червоного Хреста, розташованого на станції Київ-Товарна. Тільки за перший рік війни через нього пройшло майже 320 тис. поранених та хворих.

Вже перші бої, викликавши колосальну кількість поранених, змусили військово-санітарне відомство шукати всі можливі засоби для їх евакуації. Так, вже у вересні 1914р. командувач 8-ю армією Південно-Західного фронту, генерал Олексій Брусилов звернувся із проханням до Б.Іваніцького організувати санітарні потяги із захоплених австрійських вантажних вагонів. Прохання було виконане і вже незабаром у Києві було обладнано два санітарних потяги, які могли перевозити по 500 чоловік кожний за один рейс (Литовченко, 2004, с. 31).

Однак, це були лише тимчасові заходи. Необхідні були не тільки влаштовані нашвидкоруч засоби перевезення, але і спеціальні, зроблені із врахуванням всіх потреб поранених, санітарні потяги. І формуванням останніх знову зайнявся Червоний Хрест. За кожний рейс один такий потяг здатен був евакуювати більше 400 поранених. Новий сплеск у діяльності санітарних потягів припав на весняно-літню кампанію 1916 року, що отримала назву «Брусиловського прориву». Тільки за один червень місяць і тільки у районі все тієї ж 8-ї армії було евакуйовано залізницями більше 35 тис. чоловік (Загребельна, 2004, с. 27).

На фронтових дорогах можна було зустріти і таку новинку ХХ століття як автомобіль. У розпорядженні головноуповноваженого Б.Іваніцького знаходився 41 автомобіль, причому, 26 з них обслуговували безпосередньо ті заклади Товариства, що діяли на передовій. Крім сучасних засобів перевезення використовувався і традиційний гужовий транспорт. Так, наприклад, транспорт № 4 Товариства Червоного Хреста, працюючи при 8-й армії Південно-Західного фронту, за десять днів роботи (від 21 січня до 1 лютого 1915 року) перевіз більше 430 поранених солдат і офіцерів, проїхавши за цей час 301 версту (Литовченко, 2004, с. 29).

Для евакуації поранених і хворих використовувався не тільки залізничний, автомобільний, гужовий, але й річковий транспорт. На Дністрі у розпорядження Товариство Червоного Хреста було передано три реквізованих вантажних пароплави: «Славянин», «Тісен» та «Італа», які були обладнані під плавучі госпіталі. Крім них у перевезенні хворих та поранених брали участь звичайні пасажирські пароплави, які передавалися у тимчасове користування Червоного Хреста. Останні не відрізнялись «багатством устаткування» і тому могли перевозити легкопоранених.

Надання медичної допомоги та лікування поранених військових. Санітарно-епідемічні заходи Червоного Хреста. Звичайно, що організація швидкої та ефективної евакуації була надзвичайно важливою. Однак це був лише перший етап у тому «ланцюгу зусиль», який забезпечував повернення до лав армії «тимчасово втрачених боєздатність» військових.

Війна вимагала не тільки зростання кількості шпиталів і лазаретів. Досить часто медичні заклади були не в змозі навіть добратися до району бойових дій. Якщо ж вони опинялись у «потрібному місці і у потрібний час», то виникала проблема їх розміщення. Узгодження цих питань із тилowymi службами тієї або іншої армії займало багато часу. Тому часто шпиталі та лазарети Червоного Хреста відправлялися в райони уповноважених без вказівки місця призначення.

Бюрократична тяганина, накази військових, які постійно змінювались, призводили до того, що деяким шпиталям взагалі доводилося залишатись у залізничних вагонах (Тітовська, 2011, с. 53–54). Безліч звітів, довідок, циркулярів, наказів відривали людей від нагальних справ. Доходило до того, що «...папери відсилаються із однієї кімнати в іншу» (там само).

Наступ Південно-Західного фронту весною-влітку 1916 р. призвів до зростання великої кількості важкопоранених, що вимагали невідкладної хірургічної допомоги. З цією метою управління Червоного Хреста визнало за необхідне висунути вперед великі шпиталі Товариства з їх добре підготовленим персоналом маючи на меті створення медичних центрів. Всього через медичні заклади Червоного Хреста цього фронту за два роки війни пройшло більше 500 тис чоловік (Тітовська, 2011, с. 56–57).

Крім традиційних лікарняних закладів досить успішно діяли офтальмологічні загони. На початку 1915 року такий загін було сформовано і для Південно-Західного фронту. Загін діяв не тільки у прифронтовій смузі, але і брав участь у сортуванні евакуйованих поранених з ушкодженими органами зору.

Особливо хотілося б зупинитись на діяльності морських плавучих шпиталів. З цією метою у розпорядження Червоного Хреста було передано два пасажирських пароплави компанії «*Messageie maritime*» – «Португалія» та «Екватор». Місткість суден складала по 500 чоловік. На переобладнання пароплавів було витрачено більше 700 тис. крб. (ЦДІАУ, ф. 719, оп. 1, спр. 69, арк. 129–129 зв.).

Діяльність складів Товариства по забезпеченню медично-господарських потреб армії. Багатогранна діяльність Червоного Хреста по наданню допомоги хворим та пораненим на Південно-Західному фронті була б неможливою без роботи Київського складу. За перші роки своєї діяльності складом було відпущено майже 230 тис. штук білизни, більше 200 тис. верхнього одягу, близько 125 тис. - взуття та майже 98 тис. штук теплих речей (Рожков, 2013, с. 131).

По всій території Російської імперії Червоний Хрест навесні 1915 р. мав у своєму розпорядженні на різних курортах та в санаторіях 1402 місця, де в три черги могли відпочити та оздоровитися майже 3400 осіб. Крім цього, від уповноваженого князя Миколи Петровича Урусова були отримані відомості, що в підпорядкованому йому Південному районі додатково влаштовано ще 600 місць для 1380 чоловік (ЦДІАУ, ф. 719, оп. 1, спр. 68, арк. 187–187 зв.).

Особливе місце у діяльності Товариства було пов'язане із допомогою не тільки скаліченим фізично, але й тим для кого війна була глибокою психічною травмою. Уповноваженим для армій Південно-Західного фронту було призначено лейб-медика, доктор медицини А. В. Тимофєєва. В його розпорядження були відряджені 6 лікарів-психіатрів. У жовтні 1914 р. приймальні пункти були відкриті у Львові та Бресті, а у листопаді – в Бродах і Волочиську. Через ці та ряд інших закладів Південно-Західного району пройшло близько 850 солдатів, офіцерів та військовополонених (ЦДІАУ, ф. 719, оп. 1, спр. 643, арк. 50–51 зв.). У серпні-вересні 1915 р., додатково були влаштовані пункти у Жмеринці, Бердичеві та Кам'янець-Подільському (там само, с. 46). Великий приймально-розподільчий пункт відкрили у Києві (Рожков, 2013, с. 132).

Допомога військовополоненим. Серед явищ, що супроводжують війну, сумна доля військовополонених привертала і привертає до себе серйозну увагу. Майже 3, 5 млн. з них склали вояки російської армії (74,9% усіх бойових втрат, або 21,2% від загального числа усіх мобілізованих на війну). (ЦДІАУ, ф. 719, оп. 1, спр. 643, арк. 110)

У жовтні 1914 р. було затверджене Положення про військовополонених, а згодом почало функціонувати Центральне Довідкове Бюро про військовополонених. Спеціальний уповноважений Бюро був призначений і до м. Києва.

Крім інформування родин солдат і офіцерів про місце знаходження їх рідних, що потрапили у полон, Червоний Хрест надавав останнім посильну допомогу. Цим займався Комітет Допомоги військовополоненим, який входив на правах відділу до Центрального Довідкового Бюро про військовополонених. Головним у діяльності комітету стало питання, пов'язане з поліпшенням умов утримування військовополонених солдат та офіцерів російської армії у Німеччині та Австро-Угорщині.

Сама поїздка відбулася в серпні 1915 року. Товариство Червоного Хреста відрядило для огляду концтаборів Німеччини В. А. Самсонову (удову командуючого 2-ої російської армії генерала А. В. Самсонова, який загинув в серпні 1914 року у Східній Пруссії), попечительку Житомирської Общини сестер милосердя Н. І. Оржевську та виконуючу обов'язки настоятельки Петроградської Георгіївської Общини сестер милосердя П. А. Казем-Бек. Для обстеження умов утримування військовополонених солдат та офіцерів російської армії в австро-угорських таборах були обрані; сестра милосердя Петроградської Общини імені генерал-ад'ютанта фон Кауфмана В. С. Масленнікова; сестра милосердя Петроградської Общини Святого Георгія А. В. Романова і сестра військового часу княгиня Н.Г. Яшвиль (Жванко, 2010, с. 233).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, маневровий характер війни, особливо на її початку, вимагав негайної організації безперервної і планової евакуації поранених і хворих солдат та офіцерів. Військове відомство виявилось нездатним до вирішення цієї проблеми. Червоний Хрест прийшов йому на допомогу. На фронтах доклали багато зусиль для обладнання санітарних поїздів і гужових транспортів. Активно використовувалася новинка ХХ ст. – автомобіль. Евакуацію водним шляхом здійснювали спеціальні пароплави та баржі. Все це дозволило навести (хоча і не зразу) певний порядок у справі вивезення поранених і хворих з передових позицій у тилі райони, що сприяло зниженню смертності серед військових.

ЛІТЕРАТУРА

- Васильчук, В. М., Васильчук, Г. М., Ореховський, В. О. (2016). *Нариси з історії Товариства Червоного Хреста*. Запоріжжя : ЗНУ.
- Державний архів Чернівецької області, м. Чернівці (далі- ДАЧО) Ф. 960. Головний комітет з надання допомоги потерпілому від війни населенню областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни. 1915–1918 рр. Спр.2.
- ДАЧО. Ф. 960. Спр.3.
- ДАЧО. Ф. 960 Спр.6.
- Донік О. М.(2005). Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*, 9, 61–86.
- Донік О. М.(2004). *Родина Терещенків в історії доброчинності*. К. : Ін-т історії України НАН України.
- Жванко Л. М. (2010). *Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.)*. Харків: ХНАМГ.
- Загребельна Н. І. (2004). *Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни*. [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 22 с.
- Кармалюк С. П. (1998). *Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867-1920 рр.* [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 16 с.
- Литовченко, Т. А. (2004). Військово-оборонна діяльність Українського товариства Червоного Хреста у 20-х роках ХХ сторіччя. *Збірник наукових праць*, 2(39), 28–33.

- Рожков, М. В. (2013). Міжнародна діяльність Товариства Червоного Хреста УСРР у 20–30-ті рр. ХХ століття. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*, 36, 130–133.
- Тітовська Ж. В. Російські жінки-добровольці на фронтах Першої світової війни (1914–1917 рр.). (2011). *Вісник Луганського Національного Університету імені Тараса Шевченка*. 11 (222). Ч.1. *Історичні науки*. 52–60.
- Центральний державний історичний архів України, м.Київ (ЦДІАК України). Ф.719. Управление Главноуполномоченного Российского общества Красного Креста (РОКК) в районе армий Юго-Западного фронта. 1914–1918 гг. Оп.1. Спр.3. Журналы заседаний Главного управления РОКК.01-31.08. 1914 г. 369 арк.
- ЦДІАК України. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 4. Журналы заседаний Главного управления РОКК.01-30.09. 1914 г. 359 арк.
- ЦДІАК України. Ф.719. Оп.1. Спр. 5. Журналы заседаний Главного управления РОКК.02-31.10. 1914 г. 425 арк
- ЦДІАК України. Ф. 719. Оп. 1. Спр.20. Наказ и выписка из «Положения о полевом управлении войск в военное время» о правах и обязанностях главноуполномоченных РОКК при армиях фронтов. Штатно-расписание Управления главноуполномоченного и подведомственных ему учреждений. 1914–1915 гг. 10 арк.
- ЦДІАК України. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 68. Журналы заседаний Главного Управления РОКК. 23.01–27.06. 1915 г. 809 арк.
- ЦДІАК України. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 69. Журналы заседаний Главного Управления РОКК. 01.07-30.12. 1915 г. 855 арк.
- ЦДІАК України. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 643. Справки и статистические отчеты о работе лечебных заведений РОКК за 2 сентября 1914 г. – май 1916 г. 360 арк.

REFERENCES

- Vasylchuk V. M., Vasylchuk H. M., Orekhovskiy V. O. (2016). *Narysy z istorii Tovarystva Chervonoho Khresta*. Zaporizhzhia : ZNU.
- Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti, m. Chernivtsi (dali- DАChO) F. 960. Holovnyi komitet z nadannia dopomohy poterpilomu vid viiny naselenniu oblastei Avstro-Uhorshchyny, zainiatykh za pravom viiny. 1915–1918 rr. Spr.2.
- DАChO. F. 960. Spr.3.
- DАChO. F. 960 Spr.6.
- Donik O. M.(2005). Hromadska blahodiinist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* 9, 61–86.
- Donik O. M.(2004). *Rodyna Tereshchenkiv v istorii dobrochynnosti*. In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Zhvanko L. M. (2010). *Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.)*. Kharkiv.: KhNAMH.
- Zahrebelna N. I. (2004). *Hromadski humanitarni orhanizatsii v Ukraini u roky Pershoi svitovoi viiny*. [Tekst] : avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 22 s.
- Karmaliuk S. P. (1998). *Diialnist orhanizatsii Chervonoho Khresta v Ukraini v 1867–1920 rr.* [Tekst] : avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernivetskyi derzh. un-t im. Yu.Fedkovycha. – Chernivtsi, 16 s.
- Lytovchenko, T. A. (2004). Viiskovo-oboronna diialnist Ukrainskoho tovarystva Chervonoho Khresta u 20-kh rokakh KhKh storichchia. *Zbirnyk naukovykh prats*, 2(39), 28–33.

- Rozhkov, M. V. (2013). Mizhnarodna diialnist Tovarystva Chervonoho Khresta USRR u 20–30-ti rr. KhKh stolittia. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu ZNU, 36, 130–133.
- Titovska Zh.V. Rosiiski zhinky-dobrovoltsi na frontakh Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.). (2011). *Visnyk Luhanskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka.11 (222). Ch. 1. Istorychni nauky*, 52–60.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy). F.719. Upravlenie Glavnoupolnomochennogo Rossijskogo obshestva Krasnogo Kresta (ROKK) v rajone armij Yugo-Zapadnogo fronta. 1914–1918 gg. Op. 1. Spr. 3. Zhurnaly zasedanij Glavnogo upravleniya ROKK. 01-31.08. 1914 g. 369 ark.
- TsDIAK Ukrainy. F. 719. Op. 1. Spr. 4. Zhurnaly zasedanij Glavnogo upravleniya ROKK.01-30.09. 1914 g. 359 ark.
- TsDIAK Ukrainy. F. 719. Op. 1. Spr. 5. Zhurnaly zasedanij Glavnogo upravleniya ROKK.02-31.10. 1914 g. 425 ark
- TsDIAK Ukrainy. .F. 719. Op.1. Spr. 20. Nakaz i vypiska iz «Polozheniya o polevom upravlenii vojsk v voennoe vremya» o pravah i obyazannosth glavnoupolnomochennyh ROKK pri armiyah frontov. Shtatnoe raspisanie Upravleniya glavnoupolnomochennogo i podvedomstvennyh emu uchrezhdenij. 1914–1915 gg. 10 ark.
- TsDIAK Ukrainy. F. 719. Op. 1. Spr. 68. Zhurnaly zasedanij Glavnogo upravleniya ROKK.01-31.08. 1914 g. 809 ark.
- TsDIAK Ukrainy. F. 719. Op. 1. Spr. 69. Zhurnaly zasedanij Glavnogo upravleniya ROKK. 01.07-30.12. 1915 g. 855 ark.
- TsDIAK Ukrainy. F. 719. Op. 1. Spr. 643. Spravki i statisticheskie otchety o rabote lechebnyh zavedenij ROKK za 2 sentyabrya 1914 g. – maj 1916 g. 360 ark